

ניצני היצירה העברית החדשה בעיראק והמעבר לישראל

לב חקק

היצירה העברית החדשה בעיראק 1735-1950

כאשר חושבים על השתתפותם של יהודי עיראק ביצירה העברית החדשה, מיד עולים במחשבה שמות של סופרים ומשוררים שהתחילו את כתיבתם בארץ, כאילו לא הייתה יצירה עברית בעיראק לפניהם. אין התייחסות ליצירה עברית חדשה שנכתבה בעיראק, לה היו שותפים יוצרים, שראו ביצירה העברית בעת החדשה את עיקר חיי הרוח שלהם ובזמנם זכו להכרה ולתפוצה. הם היו כלא היו. הסיבה לכך היא אי ידיעה – ולא איכות יצירתם, שהרי ההיסטוריה של הספרות העברית יודעת גם יוצרים בינוניים, שהפכו לחלק ממנה כדי ליצור רצף היסטורי; מה גם שחלק מהיוצרים בעיראק הגיעו לכרי יצירה ספרותית משמעותית.

אינני טוען שעיראק הייתה מרכז ספרותי עברי שנעלם מאתנו, אלא מצביע על כך שהיו בה יוצרים עבריים בעת החדשה – בחלקם חשובים – וראוי לראות את הרצף של היצירה העברית בעיראק.

על כן אינני מתחיל מיוצרים עבריים בישראל אלא בשנת 1735, באותה שנה שעזרא הבבלי פרסם את ספרו המופלא "תוכחות מוסר", ומציג דוגמאות אחרות של יצירות עבריות שונות בעיראק מאותו זמן והלאה. יוצרים אלה כתבו בזמנים, שבהם העברית הייתה רחוקה מלהיות לשון דיבור בסביבתם ורחוקה מעושרה העכשווי. אולם ידיעת העברית הכתובה בכל מקורותיה נתנה להם עושר לשוני שאינו פחות יצירתי מזה של יוצרים מאוחרים יותר, שמקורות הלשון אינם ידועים להם לעומקם, וכמעט שלחלוטין אין ביצירתם, למשל, ולו ארמז אחד ללשון המקרא.

בכך אינני טוען שיוצרים יוצאי עיראק בישראל היו הממשיכים של היוצרים העבריים בעיראק מבחינת תמתיקה ודרכי כתיבה, אלא שיש המשכיות בעצם היצירה העברית בקרבם.

כאמור, בתולדות הספרות העברית החדשה לא כלולה היצירה העברית

החדשה בעיראק. אמנם כמעט שלא נותר בידינו דבר מן היצירה הפיוטית העברית בעיראק מהמאה הארבע-עשרה עד המחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה, אולם ממחצית זו עד אמצע המאה העשרים, כאשר כמאה ועשרים אלף יהודים עלו לארץ ב"מבצע עזרא ונחמיה" ב-1951-1952, נותרה בידינו מעיראק יצירה עברית רחבה. יצירה זו כוללת, בין השאר, למעלה מאלפיים פיוטים ושירים¹. רובם שירי קודש ומיעוטם שירי חול, כפי שאפשר להסיק מסגנונם של השירים, ייעודם, הלך הרוח ועמדת הדובר השירי בהם. עניינה של רוב הספרות העברית שנכתבה בעיראק היה דת והלכה. אולם הייתה, כאמור, גם שירת חול, וכן כתבו יהודי עיראק בעברית איגרות ספרותיות, סיפורים קצרים, מחזה, מחקרי ספרות, סיפורי עם, ועוד.

השירה העברית בעיראק הושפעה ממקורות שונים, ביניהם שירת ספרד העברית והספרות העברית בת זמנה. השירה הספרדית השפיעה על חלק מן המשוררים בנושאים, בפואטיקה שלה - בסכמות של מבנה הבית (שתי צלעות, דלת וסוגר), במשקל, חריזה, בלשון הציווית, בשיבוצי פסוקים, ועוד. השירה העברית בעיראק הושפעה גם מהיצירה העברית בת-זמנה.

בין צינורות ההשפעה על הספרות העברית החדשה שנכתבה בעיראק כמאה העשרים אכלול תיירים ועובדים זמניים שנסעו מעיראק לאירופה ולהיפך, מורים שהגיעו לעיראק מאירופה ומארץ-ישראל, כתבי-עת עבריים עליהם היו מנויים יהודי עיראק, והשתתפות של יהודי עיראק בכתבי עת עבריים שנדפסו באירופה ובארץ ישראל. יהודי עיראק עצמם פרסמו בתקופות שונות ביטאונים עבריים, שכללו מידע ודברי ספרות. בת-הספר המודרניים שנוסדו בעיראק גישרו בין מזרח למערב. מ-1863 ואילך היו בתי דפוס עבריים בעיראק, בהם פורסמו פחות מחמש מאות ספרים.

הלשון העברית הייתה נפוצה בין יהודי עיראק ברמות שונות, כפי שיעידו פרטים מדגימים על נפוצות העברית בעיראק בתקופה הנדונה. מוסדות החינוך היהודיים בעיראק - מגני הילדים עד בתי מדרש לרבנים - הדגישו את הוראת העברית. משנת 1832 היה החינוך העברי ב"חדרים" וב"תלמוד תורה", שם למדו עברית ותנ"ך, החל בכיתות להוראת האלף-בית, עד כיתות לתרגום נביאים וכתובים לערבית יהודית, וכיתות ללימוד התלמוד. ב-1840 נוסד בית-מדרש לרבנים "בית זילכה", ובאותה תקופה היו בבגדאד עשרות "חדרים". בסוף 1864 הוקם בבגדאד בית-ספר "אליאנס". בשנים 1925-1935 לימדו בבגדאד מורים מארץ-ישראל. ב-1924 הקים "המורה" אהרן ששון את "פרדס הילדים", בית-ספר שהלימודים התנהלו

בו בעברית, שנסגר ב־1935, השנה שבה נאלץ "המורה" לצאת מבגדאד עקב פעילותו הציונית. בבית-ספר זה העלו הצגות בעברית, הרצו בעברית. הייתה בו ספרייה עברית – אחת מהספריות העבריות בבגדאד. אברהם רוזן, שבא מארץ-ישראל לעיראק ללמד, תיאר ב־1932 קהילה שהעברית נפוצה בה, וכמעט כל נער יהודי בבגדאד הבין עברית. עד 1912 שימש התנ"ך גם להוראת עברית, וזהו אחד ההסברים לבקיאות הרבה של היוצרים העבריים בעיראק בתנ"ך.

אדגים יצירה עברית בעיראק החל בשנת 1735.

עזרא הכבלי פרסם באותה שנה ספר מוסר שירי, "תוכחות מוסר", בו הוא מוכיח את קוראיו בכ־225 עמודים כפולי עמודות.² אדגים בקטע מתר התוכחה השש עשרה, בה יוצא המשורר נגד חטא הגאווה; המשורר כב מוגולוג כפי הנמען שהוא מוכיח. כחלק המצוטט של המוגולוג מתאר הנמנע המוכח החוזר בתשובה את החלטתו הנחושה לחזור בתשובה. תשובתו היא שלמה ומוחלטת והוא מתאבל על מעשיו הרעים. התשובה מתוארת בצור ציורית, ובה תמונות קשות שאין להבינן כלשונן:

ומשערות ראשי חוטים אָשׁוּר
לְמִצָּא לְנַפְשִׁי מְזוּר;
וּמְדַמְעוֹת עֵינֵי אִמְלָא צִפְחַת
לְהַסִּיר מֵעַל גּוּפִי הַסִּפְחַת;
וְאֵת דָּמֵי אִשְׁפָּךְ פְּמִים
לְעִשׂוֹת רִצּוֹן אָבִי שְׁבִשְׁמִים;
וּמְקַשְׂרֵי אֲצַבְעוֹתַי אֲחַתְּךָ מֵהֶם קְלָמוּסִים
לְכַתֵּב בְּהֶם רֵעַ מַעֲשֵׂי הַחֲמוּסִים;
וּמִבְּשׂוֹר כְּתָפֵי וּזְרוּעוֹתַי הָעֲרָבִים
אֲקָרִיב מִנְחָה לְמַעַרְיֵב עֲרָבִים;
וְאִפְשֹׁט בְּחָרֵב אֵת עוֹרִי
כְּעִבּוֹר שְׁנַת־פָּאֲרַתִּי בְּזִיו תְּאוּרִי (תְּאָרִי);
וְאֲחַתְּךָ בְּשֵׁנֵי בֶשֶׂר כְּפִי
עַל אֲשֶׁר הִקְשִׁיתִי עֲרָפִי;
וְאֲקַרֵּעַ אֵת לִוַּח לְבִי בְּחָרְבוֹת צוּרֵי
בְּגִלְלֵי שְׂרֻדְפָתִי אֲחַרֵּי עֲצַת הָרַע יִצְרִי.

טכסט זה – כמוהו כספר כולו – הוא עדות ללשון עשירה, יצירתית. לרמיון רב, ליכולת המחשה מרשימה, לנפש סוערת ונרגשת, הכוכבת עצמה בחרוז ובמשקל.

החרטה גמורה והתשובה שלמה, ומתוך ערגה אליהן מוכן הדובר הנמען בתוכחה לסבול עינויי גוף קשים. הבבלי נתן דעתו על חריזת הדלת והסוגר ובעשותו כך חזר גם בצימודים בין הצלע הראשונה לשנייה (צימוד שונה אות: "צפחת"- "ספחת", צימוד שונה תנועה: "ערבים"- "ערבים"). הוא הקפיד על מספר מילים שווה בין הדלת לסוגר, ובכולם ארבע מילים בכל צלע במובאה הזאת; מלבד בבית הרביעי שיש בו חמש מילים בכל צלעית, ובבית האחרון שיש בו שש מילים בכל צלעית. לשונו של הבבלי עשירה והוא ער לאומנות השיר. הוא משתמש בציורי לשון מקוריים, דוגמת המטאפורה "טלאי נפשי", בהגזמה - בדמעותיו הוא ימלא צפחת. בספרו הוא מרבה דימויים פרי דמיונו ולשונו העשירים, אולם גם שאובים ממקורות קודמים, כמו "את דמי אשפוך כמים" (דימוי מאובן) במובאה שלפנינו. במובאה זו לא מתבטאת נטייתו של הבבלי לחזרה על מילה או צירוף מילים באותו משפט או בכמה משפטים. יש שתוכחתו יכולה להיקרא כרצופה כפתגמים הנונים המציגים לקחי חיים בתמציתיות. ייתכן שכמה משפטים במובאה יכולים להיקרא כפתגמים, דוגמת "את דמי אשפוך כמים, לעשות רצון אבי שבשמים". הדמיון המובלע בהגזמה עשוי לדבר אל לב השומע, בדיעה ברורה שהוא רחוק מהמציאות, אינו סביר, הוא אך ביטוי ציורי לעוצמת יגש. למען התנערותו מהיצר הרע וחזרתו בתשובה, הנמען של המוכח, הדובר כאן בגוף ראשון, מוכן להקריב את בשרו, לפשוט כחרב את עורו, להתוך בשיניו את בשרו, לקרוע את לבו בחרבו, ועוד, הכול על דרך ההגזמה.

שירתו של עזרא הבבלי אינה נופלת בהישגיה מזו של משה חיים לוצאטו (1707-1747), גם אם נתבונן במחזותיו השיריים שזיכוהו בשבחים, "מגדל דוד" (1738), "מעשה שמשון" (1728) ו"לישרים תהילה" (1743). דוגמה אחרת תילקח מיצירתו של ששון מרדכי משה, רב גדול בתורה, שהן מקובל, מחבר ספרים, משורר ואומן, שהשאייר אחריו למעלה ממאה פסוקים שירי מוסריים:

אָהַבְתָּ תַעֲנוּג נַפְשׁ עֲרֵבָה
 וְרַעְתָּהּ מֵאֵד גְּדוֹלָה וְרַבָּה;
 וְדַמְיִנָּה כְּמוֹ יוֹרְדֵי סְפִינָה
 בְּתוֹךְ יַמִּים וְהֵם תַּעֲנוּ הַנְּתִיבָה;
 וְהֵם תּוֹעִים וְגַם נְדִים וְנָעִים
 וְכֹאֵן אֵי בְּתוֹךְ הַיָּם הַחֲבָה;
 נְטוּעִים בָּהּ דְּשֵׁאִים עִם זְרָעִים
 יַמְעַדְנָיִם עִם עֲצֵי תְנוּבָה;

וְשׁוֹשְׁנִים בָּרַב מִיָּנִים מְשֻׁנִּים
 וְהָרִיחַ לְהִנְפֹּשׂ מְשִׁיבָה;
 וְצֵל נָאָה אֲשֶׁר יַעֲרַב לְרוּאָה
 וּמִים הַמְתוּקִים הֵם סְבִיבָה;
 וְעַת רְאוּ מֵאֵד תִּמְהוּ וְנִשְׂאוּ
 וְיִקְדּוּ וּבְאוּ רְחוּבָה;
 וְשֵׁם רְעוּ וְגַם אֲכָלוּ וְשָׁבְעוּ
 וְסוּף נָעוּ וְנִצְּאוּ חַיִּשׁ לְעִזָּה;
 וְנִשְׂאָר אִישׁ אֲשֶׁר הִחְפִּיר וְהִבְאִישׁ
 וְלֹא יֵצֵא וְשָׁכַב מְעַצְבָּה;
 לְהֵאֵי בָּא זְמַן הַקָּר וְשָׁבָה
 וְהִיָּתָה לְבַעַר וְחִרְבָּה;
 וְסָר צֵלָה וְגַם פְּרִיָּה וְהִלָּה
 וְנִשְׂאָר [ה] בְּמַדְבָּר וְעִרְבָה;
 וְקָרַח לֵיל וְחִרְבַּ יוֹם אֲכָלוּ
 וְנִפְשׁוּ הִיא צְמָאָה גַם רְעָבָה;
 וְלֹא רָאָה לְיַלְדֵי יוֹם וּבָאָה
 תְּלַאֲתוּ בְּלִי שְׁעוֹר וְקִצְבָּה;
 רְאוּת עֵין וְתַמְדַּת לֵב בְּאֵין
 וּמָה טוֹבָה רְאוּת הַלֵּב לְהִבָּא.

שיר זה מובא מספרו של ששון מרדכי משה "קול ששון", ספר מוסר שכתבתו נשלמה בשנת 1796, המכוון לתיקון המידות. למעלה מתשעים שירים שתכליתם מוסרית כלולים בספר זה. ככלל, פרקי הספר – אחד ארבעים ושלושה במספר – פותחים בדיון פרשני-עיוני בנושא המוסר שבו עוסק הפרק, עוברים לסיפור משל, ולאחר מכן יש בפרק שיר הכולל את המשל ועניינו הנושא המוסרי של הפרק.

לאחר תפארת הפתיחה של השיר, על המתיקות והנוק ברדיפת תענוגים, מתאר השיר נוסעי ספינה תועים שהגיעו לאי פורה, החליפו כוח והמשיכו לדרך, מלבד נוסע חמדן שנשאר שם ומצא עצמו, בחלוף העונה, רעב, צמא ובוודד בחורף. השיר עשיר בחריזה פנימית המגוונת את הקביעות של מתכונת השיר. פוריות האי מתוארת בשיתוף החושים. הנוסע שהתפתה להישאר על האי מעומת עם האחרים. השימוש בלשון המקרא בולט, למשל: "לא יצא ושכב מעצבה" (ישעיהו נ, יא); "וקרח ליל וחורב יום אכלו" (בראשית לא, מ). השיר מסתיים במוסר השכל: אל לאדם ללכת אחר תענוגות, אלא אחר עין לבו. העלילה של השיר, הטון הסיפורי,

תפארת הפתיחה, תמציתיות הפתיחה והסיום שבהם המסר, החריוזה הפנימית המגוונת בדרך מפתיעה את הקביעות של המתכונת השירית הספרדית, הניגודים בין גן העדן למדבר, החזרות, השימוש בחושים שונים לשם תיאור – כל אלה הם בין האמצעים השיריים המעידים על תשומת-לב לא רק לתוכנו של השיר, אלא גם לאמצעיו.

אדגים בשיר משל דוד בן סלימאן צמח (עיראק, 1902-1981):⁴

הֲלֹא אֶשֶׁךְ אֵלַי רֵאשֶׁךְ
 אֶכֶּל אֲשֵׁי מִסְתָּרֶת;
 אֶךְ דְּמַעֵי מִפְּרִסְמוֹת
 וְדְמַעֵיךְ בְּמַחְתָּרֶת;
 וְאֲנִי כְּלוֹא לְזִמְן
 וְאֲכֹן אֶת מִשְׁחַרְרֶת;
 קוֹלֶךְ תִּבְכֵּי, וְאֲכֹן אֶת
 לְמוֹל בְּכֵי מִשְׁוֹרְרֶת;
 מִמַּעֲיֶיךָ אֵינֶק עֶשֶׂן בּוֹ
 גַחְלָתִי מִתְקַרְרֶת;
 פְּרָחִים יִרְקְדוּ בְּךָ
 מִרְאִיהֶם דָּר וְסוֹחְרֶת;
 וּבְלִבִּי יִרְקֹד דְּאָגוֹת
 גַּם נִפְשֵׁי מְאֹד נַעֲכָרֶת;
 אֶף כִּי פִּי כִּשְׁי בְּעִבּוֹרֶךְ
 לֹא אֲמִירֶךְ בְּאַחֲרֶת;
 יֵאֱהַבּוּךְ כִּי אֲדַמֶּךְ
 בְּעֶלֶת אוֹב וְחוֹכְרֶת.

אש הנרגילה גלויה בראש צינור הנרגילה, בעוד אש המשורר חבויה בו; הוא בוכה בגלוי, והיא בוכה בתוכה פנימה, הוא כלוא בגורלו, ב"זמן" שלו, אך היא משוחררת; הנרגילה פולטת עשן, והוא שואף אותו; פרחים מחוללים בה, ודאגות מחוללות בלבו. הפרחים בנרגילה נראים כאכנים טובות, בעוד רוחו עכורה. הנרגילה גורמת לו לרזון, אך הוא נאמן לה בגלל קסמה. בשורות ספורות מועמדים ניגודים רבים, ובהם פרטים מוחשיים ומטאפוריים רבים. דמעות המדבר, בכיו, עשן הנרגילה, פרחיה, הם "ממשיים"; ונמצא גם את אש הדוכר וגחלתו, דמעות הנרגילה ובכיה.

דוגמה אחרונה כאן היא שיר שבו יש הזדהות עם ההשקפות של תנועת ההשכלה. המשורר הוא סלים יצחק שלמה יצחק נסים (נפטר ב־1950)

שעסק בחינוך ובמשפט, פרסם ספרי לימוד וספר שירים.⁵ השיר פורסם בכתב עת שיצא בעיראק וכלל חלק עברי: בגיליון הראשון של "ישורון" (ה, כסלו, תרפ"א) פרסם סלים יצחק ארבעה שירים, וכאן אזכיר רק את שירו "בת בבל" (שם, עמ' ה), שעיקר חשיבותו במסר שלו. השיר מזכיר את "הקיצה עמי" ליל"ג (1863):

עוֹרֵי בַת בְּבֵל אִם הַתְּלִמוֹר
שׁוֹבֵי אֶל עֲבָרְךָ הַקָּדוֹם
עוֹרֵי אַחֲוֹתֶךָ בְּחִנּוּךָ וְתִרְבּוֹת
וְיָשׁוּב עִם יִשְׂרָאֵל לְלֵאָם.

עוֹרֵי בַת בְּבֵל אִם הַדְּעוֹת
הַחֲזִיקִי יְדֶךָ בְּעֵט סִפְרוֹת
הַשְּׁלִיכִי אַחַר גְּוֶךָ סִכְלוֹת
וְיִהְיֶה לְעֵמֶךָ תְּשׁוּעוֹת.

הַסִּירֵי הַזְּקִים, פִּתְחֵי בְּבָלִים
בְּבָלֵי דְעוֹת רְדוּמוֹת
לְקִטֵי שׁוֹשְׁנִים וּפְרָחִים
מִשְׁדֵי אֶרֶץ אֲבוֹת.

בַּת בְּבֵל הַנְּכָרִית
אֶל תִּטְשִׁי שְׂפַת הַזְּרִים
לְמַדֵי לְשׁוֹנֶךָ עֵבְרִית
וְאֵל תְּהִי לְכוֹז בְּעַמִּים.

הֲרֵאִי עוֹ בִידִיעַת הַלְּשׁוֹנוֹת וְהַמְדָּעִים
אוֹלָם אֵל תִּטֵּי מֵאַחֲרֵי הַנְּבִיאִים
פִּתְחֵי סֵפֶר דְּבָרֵי הַיָּמִים
וְדַעֵי מַה גְּדוֹל יִשְׂרָאֵל בְּעַמִּים.

הַחֲזִיקִי יְדֶךָ בִּישְׂרוֹן
וְהִיָּה לְצִיץ פּוֹרֵחַ
בְּאֶמֶץ לֵב בְּוַחֲנוֹן
מִצְאֵי לֶךָ מְנוּחָה.

יל"ג קרא להתנתק מהעבר, וסלים יצחק קרא לשוב לעבר הקדום. שני המשוררים קוראים להתעורר מתרדמה. שניהם מדגישים את חשיבות הידיעה של שפות זרות ומדע, אך שלמה נסים מדגיש יותר את הקשר של העם לתולדותיו, ללשונו ולערכי הנביאים. יל"ג פנה לעמו וסלים יצחק פנה ליהודי בבל. שני השירים כתובים בגוף ראשון ופונים לנמען נוכח. יל"ג מדגיש את קפאון הזמן, סבל ושנאת חינום שבעבר היהודי, בעוד ששלמה נסים מדגיש את הפרקים המפוארים בתולדות הקהילה היהודית בבבל. יל"ג קרא לידיעת לשונות זרות ורכישת דעת, סלים נסים קרא ללמוד שפות זרות ומדע, וגם בשיר זה קרא לקוראיו לא ליטוש את העברית. רעיונות ההשכלה קבלו בשירו ביטוי ברור.

בין אלפי השירים והפיוטים שהגיעו לידינו מעיראק אפשר למצוא שירים הראויים לשילוב במערכת החינוך,⁶ ובכללם שירים על השואה.⁷

היצירה העברית בפרוזה בעיראק לא הייתה עשירה, אולם הייתה קיימת, ואזכיר כמה מביטוייה.

שאול עבדאללה יוסף (1849-1906), יליד בגדאד שהשתקע בהונג קונג, היה משורר, חוקר השירה העברית בספרד ופרשן המקרא. הוא ודוד ילין היו הראשונים שהחלו לעסוק בשיטתיות בסגנונה של השירה העברית בספרד, אולם ילין ראה בשאול יוסף כמי שהקדים אותו בכך. בין השאר, שאול יוסף פרסם מאמרים ב"הצפירה", ב"פרח" ו"מגיד מישרים" (שיצאו בהודו) בתחום חקר השירה העברית בספרד, ופירושו לשירי משה אבן עזרא ו"ספר המשלים והחידות", אותו הוא גילה, פורסמו כספרים. הוא ביקש לתרום לגיבוש נוסח הטכסטים והפירושים של השירה העברית בימי הביניים, חש ששירה זו נוגעת בו אישית, וביקר חוקרים ופרשנים של שירה זו בדורו.

הרב סלימאן מני (1850-1924) היה משורר, ויש הרואים בסיפורו "עמק השדים" את ראשית הפרוזה העברית החדשה של יהודי המזרח.

יוזכר שבעיראק היו גם בטאונים עבריים, "הדובר" (1870-1871), "ישורון" (1921), "שמש" (1930-1933) ו"דרך החלוץ" (1945-1951). "ישורון" הוגדר בשערו כעיתון ספרותי, חברתי והיסטורי, וחמשת חוברותיו כללו שירים ומאמרים. "דרך החלוץ" כלל רשימות, שירים, מחזה ומאמרים של מדריכי תנועת "החלוץ" בעיראק. "שמש" היה עיתון של תלמידי בית-ספר יסודי וחיבת בנינים. "דרך החלוץ" ו"שמש" מעידים על אינטראקציה

עם הספרות העברית של אותו זמן. יש ספרות חשובה על סיפורי עם של יהודי בבל, (אף תרגמתי אחדים מהם).⁸ הרב שלמה בכור חוצין (1843-1892) פרסם ב"המגיד", "הלבנון", "הצפירה", "העברי", "המליץ" ועוד, כמאה וחמישים רשימות על חיי היהודים בעיראק, פרס וכוורדיסטן. נוסף למאמריו העיתונאיים, כתב גם פיוטים, מאמרים תורניים, מאמרים חינוכיים, עסק בתרגום, בחינוך ובפעילות ציבורית, והקים גם בית דפוס עברי. לרשימות שלו יש חשיבות היסטורית, תרבותית ולשונית.

במסגרת זאת אעמוד בפירוט מה על יחסו של הרב שלמה בכור חוצין לרעיונות ההשכלה.⁹ הוא הושפע מן ההשכלה העברית באירופה, וביקש להפיץ את רעיונותיה בקהילתו. רשב"ח הביע את הצורך בשינויי ערכים, אך הביע זאת בלשון מתונה, כשבבסיס מחשבתו הכול נקבע ברצון האל. הוא שאף למודרניזציה שתלך בד בבד עם האמונה והמסורת; לחיזוק הדת והאמונה, תוך אימוץ רעיונות ההשכלה העברית באירופה.

בכתבותיו כתב רשב"ח בשבח הרעת, תיקון המידות, חשיבות המלאכה והצורך להיות מודע לרוח הזמן; חשיבות שיפור החינוך וידיעת לשונות זרות לצורך השתלבות היהודים בחברה הכללית. הוא הבליט את חשיבותם של כישורים לעבודות מועילות ונחוצות, שיהפכו את בעליהם לאנשים יצרניים ואהודים על השלטון. "מה טוב חלקיכם אם תלמדו אומנות יד ומלאכת מחשבת ובררו לכם מלאכה הנצרכת לכל אדם בכל מקום בכל עת וזמן" ("תלמוד קטן" עמ' ד-ה) – כך הוא כתב לצעירים. רשב"ח שאף לתיקון המידות בעסקים, בלימוד, בענייני בריאות הגוף והנפש, בלבוש, בנימוסי אכילה, ביחסים בין אדם לחברו. לצעירים המליץ להימנע מעסקים התלויים באוויר. על כל זאת ועוד הוא כתב ב"ספר חנוך לנוער" שבראש "ספר תלמוד קטן" שלו.

כחלק מפעילותו המשכילית של רשב"ח הוא פעל להפצה בעיראק של כתבי עת עבריים שהתפרסמו באירופה. במאמריו התייחס רשב"ח בביטול לאמונות תפלות וראה במערב מקום בו זורח אור ההשכלה, בעוד שבמזרח הייתה חשכה של אמונות תפלות. רשב"ח היה גאה בקיומו של בית-ספר כ"ח בכגדאר, שתכנית לימודיו כללה – כפי שכתב ב"הלבנון"; "תנ"ך, גפ"ת [גמרא, פוסקים, תוספות] לשון צרפת, לשון ענגלאנד, לשון וכתב ערבי, כתב משיטא" [נקרא גם משקי, כתיבה תמה בחצי קולמוס, דומה לכתב רש"י].

את מאמרו הראשון ב"הצפירה" (שנה א', 16 בספטמבר 1874, גיליון מס' 11, עמ' 84-83) כתב רשב"ח בהיותו בן עשרים. במאמר זה הוא הביע

את מחויבותו ללשון העברית, את הכרתו בחשיבות השכלה כללית, כולל מדע, ובחשיבות רכישת מקצוע ומלאכה:

[...] מה מאוד שמח לבי [...] בהתבשרי מהמודעה אשר שלח אלי מעכ"ת כי נכון מעלתו להוציא לאור מ"ע [מכתב עת] בלשון עבר [...] כולל עניני פאליטיק ודברי חכמה ודעת, ידיעות העולם והטבע וכו' [...] מ"ע כזה טוב ויפה ומועיל לכל אדם וכפרט לנו אנחנו אנשי המזרח הרחוקים מאדם העיר, ולא הורגלנו מעולם לדעת לשונות אירופא, ולא נסינו כאלה להבין מכתבי עתים הערוכים בלשונות לועז האוצרים בקרבם עניני מדע והשכל [...] והנה כעת בחרו כ"ה נערים עניים, והושיבום אצל בעלי אומנויות ללמדם מלאכת חרש וחושב, מהם חייטים, מהם סנדלרים, חורשי עצים, ועוד, והוצאות הנערים האלו מקופת הקאמטי...

מעמדה של האישה היהודייה העסיק את רשב"ח. כמבוא ל"תלמוד קטן" (עמ' ב-ג) עמד על חשיבות כיבוד האם יותר מאשר עמד על כיבוד האב, והבליט את חשיבות האם, מסירותה ומעלותיה. הוא כותב מתוך אהדה רבה לאישה-האם ומדגים את ביטויי הקרבתה ואהבתה.

רשב"ח הכליט ("הלכנון", שנה שישית, 1869 25.6, גיליון מס' 13, ע' 103-102), שאמנם יהודי בבל מעוניינים בהשכלה, אך חשוב בעיניהם לשמור על המסורת הדתית:

ומזה יוכלו לשפוט אחינו שבאירופא, שגם לאחיהם שבערביא, עינים להם לראות את הטוב והמועיל להם. רק שיהיה כרוך אתו יראת שמים כי ראשית חכמה יראת ה', לא כאשר יאמרו הם שאין אתנו יודע מה, ערך המדעים [...] אנחנו חפצים ללכת בדרך התורה והחכמה והאמונה.

רשב"ח נלחם באמונות תפלות: "הגויים אשר בקרבם אנחנו יושבים עודם הוזים שוכבים בחיק הכסלות והבערות, עודם מאמינים מן המערב לא פעלו עליהם מאומה לשרש מקרבם האמונות התפלות [...] ("המגיד", ליק, שנה כא, תרל"ח, 10 באוקטובר 1877, גיליון מס', 39, עמ' 356).

רשב"ח עמד בראש "מדרש תלמוד תורה עם דרך ארץ", שם הוא רצה להקנות לתלמידיו מקצועות שאינם קשורים לחיי הדת ויאפשרו השתלבות בחברה הכללית. הוא החשיב הקניית מידות טובות, פרנסה יצרנית, ידיעה

שפות לשם עסקים ושירות ציבורי. "צאו וראו את בעלי המלאכות אשר באירופא שנמצאים בהם בעלי הון ועושר" – כך הוא כתב לצעירים ב-1877 ("תלמוד קטן", עמ' 1). הוא הטיח דברים קשים ב"משכילים" מתנשאים, שטחיים ורברבנים. ("המגיד", ליק, שנה יב, תרכ"ח-תרכ"ט, 21 באוקטובר 1868, גיליון מס' 41, עמ' 325.

הבאתי במסגרת זאת מקצת מדבריו ודעותיו של יהודי משכיל מבגדאד שחי במחצית השנייה של המאה הי"ט.

המעבר לארץ

הייתה אפוא תשתית של יודעי עברית וכותבי עברית בעיראק בעת העלייה לארץ ב-1951-1952, אולם היצירה העברית של יהודי עיראק בישראל אינה המשך של היצירה העברית בעיראק. דור היוצרים שכתב בעברית בעיראק, כולל אלה שהמשיכו ליצור בעברית בישראל, לא השתלב ביצירה העברית בישראל. מדובר ביוצרים כאהרן ששון (עיראק 1877-ירושלים 1962, עלה לארץ ב-1936), שפרסם ספר שירים בבגדאד ב-1925, דוד חי עבודי שפרסם ב-1930 חוברת משיריו העבריים ועלה לישראל ב-1951; שלמה בן צאלח שלמה (עיראק 1896-תל-אביב 1961, עלה ב-1951), שפרסם בעיראק קובץ שירים ב-1925; מנשה שהרבני (1881-1960, עלה ב-1950), שהוציא שני ספרי שירה בבגדאד והמשיך ליצור גם בשנות חייו בארץ; דוד צמח (-1981 1902, עלה ב-1949); עזרא נאגי מכמל (1912-2000), ואחרים. כיצד ומדוע קרה הדבר? כיצד קרה שיוצרים בעברית שעלו מאירופה לישראל השתלבו בחיי היצירה בה, פרחו ושגשגו במקום שדיברו בו עברית והיה בו קהל גדול יחסית של קוראי עברית ויחסי גומלין עם היוצרים בעברית, בעוד שהיוצרים העבריים מעיראק לא השתלבו בחיי היצירה בארץ?

נראה לי שיש לכן סיבות אחרות, חלקן תלויות ביוצרים עצמם וחלקן ביישוב הוותיק. לא כל הסיבות שאציג תתקבלנה על דעת כל אחד ואחד, וחלק מסיבות אלו אינו ניתן ליישום לכל אחד מיוצרים אלה.

לא מדובר בקבוצה גדולה וחשובה של יוצרים, שהיו עומדים במרכז היצירה העברית בארץ לו אך התמזגו ביש הספרותי של שנות עלייתם. חלק מיוצרים אלה כתבו בצורות ובסגנון שהיו מיושנים לזמנם בארץ. רובם הגיעו לארץ בשנות החמישים, שנים שהיו קשות לקיום, והותירו מעט להתממשות רוחנית, וחיי הרוח שלהם נבלו במעברות. אין לדעת, כמובן, מה הם יכלו לתת לספרות העברית אילו הייתה להם אינטראקציה עם יוצרים אחרים ויצירות אחרות בארץ.

והרי גם יוצרים שעלו מאירופה לארץ סבלו מקשיים חומריים בארץ? לא הרי אלה כהרי אלה, סביר להניח שהאינטראקציה בין יוצרים שעלו

לארץ מאירופה לבין עצמם, ותחושת השייכות וההשתלבות בארץ, הפיחו בהם מרץ ועידוד, אפשרו להם התמקרות יותר גדולה בכתיבתם מזו של היוצרים מעיראק. קשה לי להשיב על השאלה עד כמה היו אנשי הספרות המשפיעים בארץ באותה תקופה קשה היו ערוכים למזג עמם יוצרים עבריים שזה מקרוב באו מעיראק. היוצרים עצמם שעלו מעיראק היו חסרי ניסיון בהתקרבות והשתלבות ביש הספרותי של זמנם בארץ, והם היו בעלי תרבות של דינאמיקה חברתית שונה. הפתיחות והתודעה בישראל לפלורליזם חברתי ותרבותי היו עניין של תהליך ממושך.

דוד בן סלימאן צמח (נולד ב-1933), למשל, כתב שירים קרובים לרוח בני דורו, ביקר בארץ ב-1931 וב-1935, התיידד עם ביאליק ועם חיים כראדי, ובכל זאת לא נודע בספרותנו. אהרן ששון, שעלה לארץ ב-1936 מפחד השלטונות בעיראק, לאחר שעמד באומץ עילאי למשפט על פעילותו הציונית, לא שולב בספרות - יצירתו כפי שהייתה לא הייתה עונה לטעם הקוראים של אז - אך גם לא במוסדות הציוניים להם הקדיש את חייו.

היוצרים יוצאי עיראק הידועים כיום הינם יוצרים, שהחלו את כתיבתם העברית בישראל. ייתכן שהצגה זאת של מהלך הדברים, כאילו לא הייתה שום יצירה עברית חדשה בעיראק מלבד זו שהתפתחה בארץ מבחינת יש מאין, והיא החלה אך ורק בהשפעת החיים בישראל וכתוצאה מהם, תשתנה עם ההכאה של התרבות העברית בעיראק - צנועה ככל שתהיה - לתשומת-הלב.

התיעוד, התיאור, ההערכה והניתוח של יצירות יהודי המזרח עשויים לתת לנו מפה היסטורית מגוונת יותר של הספרות העברית החדשה, גם אם כל אלה לא יביאו לגילויים גדולים רבים מבחינת ההישגים הספרותיים. כאמור, גם היום כלולים בקנון הספרותי של הספרות העברית החדשה יוצרים שלא כולם התברכו בכישרון יצירה גדול.

לראשונה באו מקרב יוצאי עיראק אל הספרות העברית בישראל יוצרים ששפת האם שלהם הייתה

ערבית יהודית, ואחריהם יוצרים ששפת אמם הייתה עברית. יוצרים כשלמה זמיר, שלום כתב ואהרן זכאי כתבו בערבית תחילה, ועברו לכתיבה עברית בארץ. אהרן זכאי ושלמה זמיר פרסמו את ספרי השירה הראשונים שלהם תקופה קצרה לאחר עלייתם, אהרן זכאי ב-1957 ושלמה זמיר ב-1960.

משוררים עבריים מאירופה, התנסו לפניהם במעבר לכתיבה בעברית, דוגמת רחל ועזרא זוסמן שהחלו כתיבתם ברוסית, ש. שלום בגרמנית ועדנה עמיר-פינקרפילד בפולנית. הרצל ובלפור חקק, למשל, הגיעו לארץ

בגיל שנתיים, ושפת כתיבתם הראשונה היא עברית. ליוצרים שעלו מעיראק והמשיכו לכתוב בערבית היה קהל קוראים קטן. שמואל מורה, ששון סומך ודוד צמח עברו מיצירה בערבית למחקר ספרותי.

אין אפוא הכרה ברציפות של יצירה עברית ושל דור של יוצרים עבריים, שהחל את פרסומיו העבריים בעיראק והמשיך בכך בארץ. כמה וכמה פרקים מן היצירה העברית החדשה בעיראק ראויים להיות מוכרים על ידי קוראים והיסטוריונים של הספרות העברית החדשה.

לא מדובר כלל ביצירה שלו הייתה נודעת הייתה הופכת את עיראק למרכז הספרות העברית החדשה, אולם גם לא מדובר ביצירה שלו הייתה נודעת, הייתה הצדקה להתעלמות המקובלת המוחלטת מקיומה.

הספרות העברית של יוצאי עיראק בישראל
 אעיר הערות אחדות על הספרות העברית של יוצרי עיראק בישראל. קהילת יוצאי עיראק בישראל היא אחת הגדולות בישראל, ויצאו מקרבה כמה יוצרים מוכרים לקהל קוראים רחב.

שירה

בתחום השירה, יש להבחין בין משוררים יוצאי עיראק ששפת הלימוד הראשונה שלהם הייתה עברית, משום שהגיעו לארץ בילדותם או נולדו בישראל, למשוררים מבוגרים יותר. כך, למשל, בקבוצה הראשונה ניתן למנות את הרצל ובלפור חקק, צבי חקק, לב חקק (כותב מאמר זה), יוסי עוזר, פרופ' חביבה עובדיה-פדיה, ד"ר ליליאן דביגורי, תקוה שוקר, יוסי אלפי, זמיר בן-דוד, אמירה הס, יערה בן-דוד, יעקב יעקב, רוני סומך ואחרים. הרצל ובלפור חקק, למשל, נולדו בעיראק ב-1948, הגיעו לארץ בהיותם בני שנתיים בלבד, והחלו לפרסם קבצים של שירה משנת 1970. רוני סומך, משורר בולט בהישגיו השיריים בקבוצה הנזכרת הראשונה, נולד בעיראק ב-1951, הגיע לארץ ב-1953, וספר שיריו הראשון נדפס ב-1976. יוסי עוזר נולד בירושלים ב-1952 וספר שיריו הראשון נדפס בשנת 1981.

הקבוצה השנייה מורכבת ממשוררים בעיקר ילידי שנות העשרים והשלושים של המאה שעברה, ואפשר להזכיר ביניהם, למשל, את אהרן זכאי, שלמה זמיר, יואב חייק, לילי זלוף, קלריס דיין (נולדה 1936), שלום כתב (בגדאד, 1931), אמיל מוראד, ציון מתתיהו, ד"ר דוד רבי, יחזקאל מוריאל, יצחק חורש, אילנה רוטמן, זקלין שעשוע גבאי שפרסמה גם פרוזה, ויעקב שעיה. משוררים אלה הוציאו קבצים של שירה בעברית החל בשנות השישים.

שלום כתב פרסם קובצי שירה בערבית וקובץ שיריו הראשון בעברית פורסם ב־1972 ("לא רש מאוד") והשני, "על גדות הנהרים", כשנה לאחר מכן. קובץ השירים הראשון שפורסם על־ידי יוצא עיראק בישראל הוא "אל חופו של רעיון" של אהרן זכאי (1957). כעבור שלוש שנים פרסם שלמה זמיר את "הקול מבעד לענף". אין ככוונתי לדרג את היוצרים הנזכרים כאן לפי הערכתי את הישגיהם האסתטיים, ורק אדגיש ששירתו של שלמה זמיר ראוייה בעיני למעמד של קבע בקנון הספרותי שלנו.

אין להבחין בין דורות אלה לפי נושאי כתיבתם של המשוררים, משום שכשם שדור היוצרים הדרו־שורשיים הראשון כתב על נושאים המושרשים בארץ אליה עלו, כן גם הדור שעלה לארץ בילדות כתב על נושאים המושרשים בעיראק ממנה היגרו בילדותם. לדוגמה, שלום כתב לא התמקד בספר שיריו הראשון (1972) בנושאים המבטאים את זהותו המסוימת, אך בקובץ שלאחריו, "על גדות הנהרים" (1974), כינס שירים מחיי יהדות עיראק ואף תיאר בהם את פרעות "הפרהוד" של שנת 1941, וגם התאומים הרצל ובלפור חקק כתבו גם שירים שאין להם נגיעה למוצאם, אך בשלב מאוחר יותר (ב־1987) פרסמו הרצל ובלפור כל אחד קובצי שירה על אותן פרעות (1987), וחלק נוסף משיריהם עוסק בחיי יהודי עיראק.

הרומן

בתחום הרומן, חווית היסוד הראשונה העומדת ברומן הראשון של יוצרים מעיראק היא הטראומה מן המפגש הראשון עם הארץ, נושא שפינה את מקומו עד מהרה לנושאים אחרים. דור היוצרים הראשון שעלה מעיראק לארץ כתב תחילה על חוויות המעבר לארץ, על מתחים בינעדתיים, ואחר על החיים בעיראק ובארץ, על ערבים ועל יחסי יהודים וערבים. ניצני הרומנים של יהודי עיראק בישראל הדפו סטראוטיפים, שהוצגו כפרי של טעות, התנשאות או מגמתיות. אלה היו רומנים ריאליסטיים, המציגים עימותים קשים בין דמויות של יוצאי עיראק לדמויות אחרות. במהלך הזמן הייתה גם התמקדות "בעבותות ההווי" בעיראק ובישראל, כולל יחסי יהודים וערבים, ואמירות פוליטיות בנושא זה.

ראשוני הרומנים של סופרים יוצאי עיראק שהתרכזו בנושאים הקרובים לעדה היו "המעברה" של שמעון בלס (1964), "שווים ושווים יותר" של סמי מיכאל (1974), "קפק הבגרדי" לד"ר דוד רבי (1975), "האסופים" ללב חקק (1977) ו"תרנגול כפרות" (1983) לאלי עמיר. רומנים אלה נרקמים על רקע העלייה הגדולה של 1950-1951 והחיים במעברה של יהודי עיראק. ברומנים תואר מעבר מחיים נוחים למציאות כלכלית וחברתית קשה,

התמוטטות ערכים ותחושת השפלה. רומנים אלה הביעו תסכול, נכור, תחושת עלבון וקיפוח, מצוקה ואפליה. נקודת-התצפית היא של מספרים מעורבים במסופר כגיבורים וכעדים, המתארים דמויות המתעמתות עם דמויות יריבות על רקע של מתחים בינעדתיים, ומגיעות לסיכוכים בלי התרה.

אדגים את הפנייה מנושא המתחים הבינעדתיים לנושאים אחרים בכמה מהרומנים של סמי מיכאל (נולד 1926). לאחר רומן המחאה "שוויכ ושווים יותר", עבר סמי מיכאל ל"חסות" (1977), רומן שבמרכזו בעיות אישיות וחברתיות על רקע הסכסוך הערבי-יהודי והאידיאולוגיה הקנאית של חברי ארגון שמאלני בישראל. לאחר מכן פרסם מיכאל את "חופן של ערפל" (1979), בו סיפר את סיפורם של מהפכנים יהודים במחתרת הציונית בעיראק, של ערבים מהפכנים ויהודים במחתרת הקומוניסטית בימים של סערות וזעזועים פוליטיים בעיראק, ערב עלייתם של יהודי עיראק לישראל, ושילב פרקי הווי מחיי יהודים וערבים בעיראק. לאחר רומן זה פרסם מיכאל את "חצוצרה בואדי" (1987), בו הדמויות הראשיות הן הודא, צעירה ערביה נוצריה, ואלכס, עולה חדש מרוסיה. אלכס חי בשולי החברה האשכנזית, והוא חזק ורגיש ואמיץ וסיפור חייו האומלל מסתיים בנפילתו במלחמת לבנון. "ויקטוריה" של סמי מיכאל (1993) הוא ציון דרך בכך, שסופר יוצא עיראק התמקד בתיאור חיי עדתו בעבר היותר רחוק, מראשית המאה הקודמת בבגדאד עד שנות השמונים בישראל. הסופר סמי מיכאל ליווה את יצירתו בהצהרות סותרות, שתחלה הציגו את הרומן שלו כאוטוביוגרפי, ואחר כך כרומן שמייצג את השכבה היהודית הנחשלת ביותר בעיראק, ולאחר מכן כרומן שמתייחס רק לשפל בחיי היהודים בעיראק בסוף התקופה העות'מאנית, ואחר הצהיר שהרומן מייצג את חיי הקהילה בכללם באותה תקופה. אולם, למעשה, הרומן גדוש בפרטים אוטוביוגרפיים. אחר באו "מים נושקים למים" (2001), רומן על רקע שנות החמישים בישראל ואהבתו של עולה מעיראק לאשה פגועת נפש ולאשה אחרת מלאת חיים, ו"יונים בטרפלגר" (2005), שבו הוא מהלל את האימהות – בין שהיא יהודית ובין שהיא ערבית, ומספר על יחסי ישראלים ופלסטינים בדרך שאינה מתמקדת באשמים וזכאים, וממחישה את הטרגדיה של יחסים אלה. "עאידה" (2008) הוא סיפור אהבה בין זכי, יהודי מבוגר מאחרוני היהודים בבגדאד, לפליטה הכורדית עאידה, וכמו רומנים אחרים של מיכאל הוא מהווה גם אמירה פוליטית. די בכך כדי להיווכח שכתובה על מתחים בינעדתיים פינתה מקומה לשלל נושאים.

גם אלי עמיר לא נותר מקובע במתחים הבינעדתיים ביצירתו כפי

שנושאים של כמה מספריו מעידים וידימו זאת. תשע שנים אחר "תרנגול הכפרות" עבר עמיר לתיאור החיים בעיראק ("מפריח היונים", 1992), בעיקר לאחר מלחמת השחרור, שהביאה לפצע בגאווה הערבית, והתעללות ביהודים שחיפשו מוצא. החלק האחרון מתרחש בישראל, המצוקה מביאה לשגעון האב, רק הבן שנולד בישראל נדמה שהשיב ניצוץ תקווה לעיני אביו. ב"אהבת שאול" (1998) חזר עמיר למתחים הבינעדתיים, כאשר תיאר את שתי אהבותיו של ספרדי טהור דור שביעי בארץ - האחת לישראל, והשנייה לבת להורים ניצולי שואה. אהבה זו מסתיימת באכזבה ודחייה עקב הכדלי מוצא ומעמד, וקובעת את מהלך חייו של הגיבור. "פגישה עיוורת" (2000) היא נובלה על נשים וגברים מחפשי אהבה, וסיפור אהבה בין פליטת שואה לגבר ישראלי. ב"יסמין" (2005) נמצא הקודא לאחר מלחמת ששת הימים, כשבמציאות מתכוננים ערכים ויהודים, ומתעוררות שאלות של כובשים ונכבשים ושל סיכויי אהבה בין ערכים ליהודים. עמיד פתח אפוא בעימותים חברתיים ותרכותיים בארץ, תרבות העולים וחבלי קליטתם, עבר לקונפליקט היהודי-ערבי בכלל והיהודי-פלסטיני בפרט, וניסה להציג חשבון קיבוצי. גם ביצירת אלי עמיר קשת הנושאים הלכה והתרחבה.

שמעון בלס שפרסם את "המעברה" בשנת 1964 פרסם כבר ב-1970 את סיפורי תעלוליו של לץ בגדאדי ערבי ב"אשעב מבגדאד", ואת הרומן "התבהרות" ב-1972, שעסק בחיים בארץ ולאוו דווקא ביהודי המזרח.

אפשר להכליל ולומר, שניצני הרומן של יהודי עיראק הם רומנים ריאליסטיים, ממוקדים במתחים בינעדתיים, ולאחריהם נכתבו רומנים ריאליסטיים של הווי ושל יחסים בין יהודים לערבים ונושאים אחרים. המתחים הבינעדתיים, המציאות של ארץ המוצא כרקע לדמויות ועלילות, המציאות הישראלית, יחסי יהודים וערבים, אלה היו לפחות עד תקופה מסוימת מוקדים חוזרים של חלק מרומנים אלה.

בשנת 1993 פרסמתי את "בית על גבעה", רומן שענייני עדות אינם במרכזו כלל וכלל.

סופר שפתח במתחים הבינעדתיים ועבר לנושאים אחרים - אין פירושו פרידה מנושאים אלה, הוא שב אליהם ביצירות מאוחרות יותר.

הסיפור הקצר

גם הסיפור הקצר של יוצאי עיראק בישראל הבליט בתחילתו מתחים בינעדתיים. אליהו פתאל פרסם את קובץ סיפוריו "בצל התשוקה" ב-1965, בהיותו בן עשרים ושלוש, קובץ סיפורי הווי מהחיים בארץ. ניר שוחט

(1928-2011) החל את פרסומו בערבית, פרסם בעברית תחילה את קובץ סיפוריו "בין אור לחושך" (1971), שבו החושן מייצג את חיי המעבר על עוליה, והאור – את חיי העיר על תושביה, הוא תיאר בהומור תנאי קליטה קשים ומאורעות מהחיים בעיראק. לאחר מכן פרסם את "עוד לילה" (1972), המתאר הווי של יהודי המזרח.

סיפוריו הראשונים הקצרים של שמעון בלס אף הם סיפורים של הווי מחיי יהודי המזרח – חיים של משחקי מזל וזנות בשכונות עוני ("קוביות הימור", 1967, "ידיהם בוססו בעבטיט", 1968), ומתח חייו של זוג מעורב – היא מאירופה והוא מעיראק (ציפור פצועה", 1969). בחלק מתשעת סיפורי קובץ סיפוריו "מול החומה" (1969) סיפר בלס על חיי יהודי עיראק בעיראק ובישראל בלי לייפותם, תוך הרגשת חיי הנפש של גיבוריו.

לאחר ספרי המחאה שלו פרסם דוד רבי את "צל ומקל" (1971), סיפורי הווי קצרים שמתרחשים בעיראק, בישראל ובאמריקה, והסיפורים על רקע הארץ אף הם עוסקים בקשיי החיים של העולים לארץ. אפשר לסכם שתחילת דרכם של מספרים יוצאי עיראק בסיפור העברי הקצר הייתה בסיפורי הווי ומתחים בינעדתיים, שפינו מקומם לסיפורים ולנושאים אחרים.

הערות סיום

ככלל, הרומנים של יהודי עיראק הם רומנים ריאליסטיים, הנוטים לחקות את חיי היומיום בצורה מפורטת, לתאר עולם בדוי בו מתרחשים אירועי עלילה בסיבתיות וסבירות, והם דומים לאלה שבועולם הממשי. אין לחפש בהם סמלים קשים לפענוח, מאפיינים סוריאליסטיים, אירוניה סמויה, תחביר יצירתי ייחודי, ציורים פיוטיים סבוכים, ארמזים מתוחכמים לטקסטים קדומים או חדשים. הארמזים למקורות כמעט שאינם קיימים בייחוד ביצירות הדור שעיך תקופת לימודיו הייתה בעיראק. ביצירות אלה משלבים היוצרים מאורעות ודמויות מוכרים מן ההיסטוריה של יהודי עיראק, כגון ה"פרהוד", תלייתו של שאפיק עדס, הזמרת היהודייה סלימה (אלי עמיד) ועוד, והשיבוץ של הערבית בעברית חוזר בהם.

ביצירות אלו הובעה הדעה שיש פער בין הדעות הקדומות למציאות לגבי יהודי המזרח. התיאור של בני היישוב הוותיק בארץ הפך במשך הזמן למורכב יותר, מתון, מעריך ומאוזן. העולם המתואר ביצירות אלו חדש לקורא, בייחוד בעלילות שרקען החיים בעיראק, ורבות בו הדמויות של יהודי עיראק. בולטת ביצירות אלה ההתייחסות לבעיות אידיאולוגיות

וחברתיות, השזורות בסיפורי אהבה. אולם העולם בו הן מתרחשות הוא מעורער, ומימוש האהבה בו מסובך ולעתים בלתי אפשרי. יהודי עיראק פרסמו גם ספרי זיכרונות בעלי חשיבות ספרותית והיסטורית, כמו אלה של סלים פתאל וששון סומך.

נראה לי שלעתים חסרה פרספקטיבה בהערכת חלק מן היוצרים הנוכחים, ולעתים הדיון בהישג הספרותי שלהם הופך למשני לעצם נושאי הכתיבה שיש בהם חידוש לקוראים. העמדות החברתיות ביצירה ואף מעורבותו של הסופר בהבאת יצירתו לציבור הקוראים מתערבבות בהערכה הספרותית של יצירתו.

עד היום לא יצא מקרב יהודי עיראק יוצר שתהיה הסכמה כללית עליו שהוא בשיעור קומתם של גדולי היוצרים העבריים ברורות האחרונים, אולם ממילא "גדולי היוצרים" הם גדולי היוצרים, ולא כולם. לא בן יום ניתן לנו התלמוד הבבלי.

הגיל של מדינת ישראל הוא אך כהרף עיין בפרספקטיבה של קיומה הנצחי, שעוד יצמיח יוצרים מכל עדה ומוצא. ויש לקוות שיום זה לא ירחק, וגם שלא יהיה בו, בכואו, שום עניין במוצא היוצרים.

הערות

- 1 בן-יעקב, אברהם. שירה ופיוט של יהודי כבל ברורות האחרונים. מכון בן-צבי באוניברסיטה העברית, ירושלים, 1970.
- 2 ראו: חקק, לב. חסיד מול חוטאים – ספר התוכחות של עזרא הבבלי בצירוף הרדה ומבוא. הקיבוץ המאוחד, ספריית הילל בן חיים, בני ברק, 2008.
- 3 ראו: חקק, לב. המעטה מתוק והתרופה מרה – "ספר קול ששון" לר' ששון מרדכי משה, בצירוף מבוא, מקורות ותקצירים. מרכז מורשת יהדות כבל, המכון לחקר יהדות כבל, 2012.
- 4 ראו: חקק, לב. ניצני היצירה העברית החדשה בבבל. מרכז מורשת יהדות כבל, המכון לחקר יהדות כבל, 2003, עמ' 184-199 על חייו ויצירתו של רוד צמת.
- 5 ראו: חקק, ניצני, עמ' 157-166.
- 6 Hakak, Lev. Expanding our Modern Hebrew Literature Curriculum: The Case of Modern Hebrew Creativity in Babylon. Hebrew Higher Education, Vol 12 (2007), pp. 75-100.
- 7 Hakak, Lev. The Holocaust in the Poetry of Near Eastern and Sephardi Jews. Shofar, Purdue University Press, Vol. 23, No. 2, Winter 2005, pp. 89-119.

- Hakak, Lev. The Emergence of Modern Hebrew Creativity in Babylon. 8
 Purdue University Press, 2009, pp. 117-136.
 Reprinted in: *Mevin in Blue Jeans: A Festschrift in Honor of Zev Garber*.
 Edited by Steven Leonard Jacobs. Purdue University Press, 2009, pp.
 418-430.
- 9 ראו: חקק, לב. איגרות הרב שלמה בכור חוצין. הקיבוץ המאוחד, ספריית הילל
 בן חיים, 2005.
- Hakak, Lev. Shlomo Bechor Hutsin: L'itinéraire d'un Juif "maskil"
 de Baghdad. *Reeh: Revue Européenne des Etudes Hébraïques*, No. 5,
 University of Paris VIII, 2001, pp. 193-213.
- Hakak, Lev. Les prémices de la littérature hébraïque moderne en Irak
 et son passage en Israël. *Yod: Revue des Etudes Hébraïques et Juives*,
 Institut National des Langues et Civilisations Orientales INALCO,
 2009, pp. 105-118.